

Ελληνική αρχιτεκτονική 2016-2017

Ανδρέας Γιακουμακάτος - 27/04/2018

Μεταξύ εσωστρέφειας και παραίτησης

Καλούμαστε συνήθως να σχεδιαγραφήσουμε έναν απολογισμό της χρονιάς που πέρασε, με αναφορές όχι μόνο στα έργα που οικοδομήθηκαν και τους αρχιτέκτονες που τα σχεδίασαν, αλλά επίσης και στο πολιτισμικό πλαίσιο αναφοράς, την «εσωτερική» συζήτηση για την αρχιτεκτονική, τις νέες εκδόσεις, τις εκθέσεις, τα συμπόσια, τη σχέση αρχιτεκτονικής και μέσων ενημέρωσης, τη σχέση αρχιτεκτονικής και πολιτικής, τη σχέση εντέλει της αρχιτεκτονικής κουλτούρας με την κοινωνία που την παράγει και με το ευρύτερο εθνικό πολιτιστικό προϊόν, στη διαμόρφωση του οποίου η αρχιτεκτονική συμμετέχει. Τι από όλα αυτά συνέβη την τελευταία περίοδο, με ποια ένταση, με ποια σημασία, με ποια επιρροή, με ποιο ειδικό βάρος;

Ας λάβουμε υπόψη την αρχή της κρίσης, το 2010, για μια στοιχειώδη σύγκριση. Ίσως κάποιος πει ότι πάμε πολύ πίσω, αλλά μήπως η «μακρά διάρκεια» της ελληνικής κρίσης δεν έχει ίσως διαστείλει αδυσώπητα ένα χρονικό διάστημα που θα έπρεπε να είναι πολύ βραχύτερο, ούτως ώστε αυτός ο σπαραγμός -αλλά και η συναφής με αυτόν ρητορική- να είχε τελειώσει μια ώρα αρχύτερα; Το 2010 η παραγωγή αρχιτεκτονικού έργου

βρισκόταν ακόμη σε υψηλά επίπεδα, τόσο από ποσοτική όσο και από ποιοτική άποψη. Τούτο μπορεί να πιστοποιηθεί και από τα δημοσιευμένα έργα στα «Αρχιτεκτονικά Θέματα» και τα «Θέματα Χώρου + Τεχνών», τις συμμετοχές στα Βραβεία του Ελληνικού Ινστιτούτου Αρχιτεκτονικής αλλά και από τις λοιπές δραστηριότητες του Ινστιτούτου: τις διαλέξεις σημαντικών ξένων προσωπικοτήτων και τις εκθέσεις αυτής της περιόδου, π.χ. για την αρχιτεκτονική της Σκανδιναβίας και των γερμανόφωνων χωρών, που έβλεπαν τις αίθουσες του Μουσείου Μπενάκη στην Πειραιώς, πάντα γεμάτες κόσμο. Οι αρχιτεκτονικές άλλωστε δραστηριότητες στο Μουσείο αποτελούσαν ανέκαθεν εγγύηση επιτυχίας, συμμετοχής και προσέλευσης κοινού, πάνω από τον γενικό μέσο όρο. Το 2010 οι αρχιτεκτονικές εκδόσεις (βιβλία, κατάλογοι εκθέσεων, μονογραφίες, αφιερωματικοί τόμοι κ.λ.π.) δεν προκαλούσαν ίσως εφιάλτες στους εκδότες, οι οποίοι καλλιεργούσαν ακόμη την ελπίδα πως στη χώρα μπορούσε να υπάρξει μια εκδοτική αγορά, σχετική με την αρχιτεκτονική. Οι σχολές αρχιτεκτονικής ανά την επικράτεια δεν είχαν ακόμη ερημωθεί, γιατί όλη σχεδόν η κρίσιμη μάζα των μελών ΔΕΠ, όσοι δηλαδή είχαν γεννηθεί γύρω στα μέσα της δεκαετίας του 1940, που ήταν πολλοί, βρίσκονταν ακόμη στη θέση τους και παρήγαγαν διδακτικό έργο. Η δημοσιοποίηση επίσης της αρχιτεκτονικής ήταν ακόμη επαρκής, ενώ προσφέρονταν ουσιαστικές δυνατότητες προβολής της γενικότερης ενημέρωσης και συζήτησης: αρκεί το παράδειγμα των επιθεωρήσεων «Αρχιτεκτονικά Θέματα» και «Θέματα Χώρου + Τεχνών», που ίδρυσε και διηύθυνε με μοναδικό κύρος ο Ορέστης Δουμάνης, από τα τέλη της δεκαετίας του 1960.

Η απώλεια του Δουμάνη το 2013 και η συνακόλουθη και οριστική παύση της έκδοσης των δύο περιοδικών, αποτελεί τραυματικό γεγονός για την ελληνική αρχιτεκτονική, από το οποίο δεν έχει ακόμη συνέλθει. Οι εκδόσεις του Δουμάνη αλλά και η προσωπική του ακτινοβολία και επιρροή ήταν πάντα αισθητές -κανείς δεν είχε αυταπάτες περί του αντιθέτου-, αλλά η απώλειά του αποκάλυψε ακόμη περισσότερο τη σημασία της παρουσίας του. Αρκεί το ξεφύλλισμα των τελευταίων μόνο τευχών των περιοδικών του: δείχνουν σαν να αφορούν μια άλλη χώρα σε σχέση με τη σημερινή. Θα μπορούσε να πει κανείς πως τηρουμένων των αναλογιών και σε αντιστοιχία με τον τομέα δράσης, η απώλεια του Ορέστη Δουμάνη είναι τόσο σημαντική όσο και εκείνη του Χρήστου Λαμπράκη. Πρόκειται για απώλειες που σηματοδότησαν ένα τέλος εποχής και την είσοδο σε μια περίοδο πειστικών και οδυνηρών δυσχερειών, που το μόνο που επιδιώκει είναι η αποφυγή συγκρίσεων με το παρελθόν. Η πορεία του Δουμάνη ταυτίζεται σχεδόν με την αρχή και το τέλος της σύγχρονης ελληνικής αρχιτεκτονικής, καθώς η εκδοτική εργασία του από τα μέσα της δεκαετίας του 1950 αποτύπωσε με τρόπο μοναδικό και ανεπανάληπτο την αντίστοιχη οικοδομική δραστηριότητα. Προσέφερε παράλληλα ένα συγκροτημένο πλαίσιο για την ανάπτυξη κάθε ζητήματος σχετικού με την επικαιρότητα και τον θεωρητικό προβληματισμό της σύγχρονης αρχιτεκτονικής, τόσο στο εσωτερικό της χώρας όσο και στο εξωτερικό. Το γεγονός της ανακήρυξής του σε επίτιμο διδάκτορα της Αρχιτεκτονικής Σχολής του Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης το 2007, είναι δηλωτικό αυτής της προσφοράς.

Από την έκθεση «Tomorrows»: Pinar Yoldas, The Kitty AI: Artificial Intelligence for Governance (φωτογρ. Α. Γιακουμακάτος)

Το προοίμιο αυτό προδιαθέτει ίσως για όσα θα ακολουθήσουν στη συνέχεια. Θα ήθελα να αποφύγω τη σύνταξη ενός επικηδείου, αλλά η πραγματικότητα αφηγείται τη δική της ιστορία. Είναι ενδιαφέρουσα η παράθεση των γεγονότων που έλαβαν χώρα ή είναι πιο σημαντική η συνειδητοποίηση της συνθήκης γύρω από την οποία διαβιεί η αρχιτεκτονική σήμερα στην Ελλάδα; Το ερώτημα έχει και μια άλλη διάσταση, καθώς τα «πράγματα που γίνονται» (όπως έχει παρατηρηθεί και σε πολλούς άλλους τομείς του πολιτισμού) δεν είναι αναγκαστικά δηλωτικά μιας ακμής πρωτοβουλιών, δραστηριοτήτων, δημιουργικότητας, εξελίξεων, ιδεών. Τα πράγματα συχνά είναι «μικρά», γίνονται με λίγους πόρους και εκ των ενόντων, κάτι που επηρεάζει αναπόφευκτα την ποιότητα των εκδηλώσεων, ενώ το γενικότερο κλίμα κρίσης –μαζί φυσικά με την οικονομική δυσπραγία– έχουν καταστήσει στα μάτια των ξένων λιγότερο θελκτική τη χώρα μας σε σχέση με το παρελθόν, όσον αφορά την υλοποίηση αρχιτεκτονικών γεγονότων. Η αναπόφευκτη υστέρηση αρχιτεκτονικού έργου λόγω της κρίσης, έχει περιορίσει τις αφορμές για συζήτηση και ανταλλαγή, ενώ δημιουργεί προβλήματα ύλης σε όσους δραστηριοποιούνται ακόμη –με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, στον έντυπο ή τον ηλεκτρονικό τύπο– με τη δημοσιοποίηση της αρχιτεκτονικής. Η έκδοση άλλωστε ενός αρχιτεκτονικού περιοδικού σήμερα στην Ελλάδα μπορεί να θεωρηθεί επιχείρηση αυτοκτονίας, εξαιτίας τόσο της δραματικής ελάττωσης του σχετικού με την εντόπια αρχιτεκτονική παραγωγή αντικειμένου, όσο, κυρίως, των περιορισμένων πλέον οικονομικών δυνατοτήτων του αναγνωστικού κοινού στο οποίο ακριβώς η έκδοση απευθύνεται και το οποίο έχει πληγεί επαγγελματικά από την κρίση. Επίσης, η εργασιακή κρίση έχει θαρρείς απομειώσει το ίδιο το ενδιαφέρον των αρχιτεκτόνων για το αντικείμενό τους και έχει οδηγήσει σε μια σχεδόν παθολογική εσωστρέφεια και παραίτηση. Είναι ενδεικτικό ότι συνεχίζουν να παρουσιάζουν ενδιαφέρον και προσέλευση οι μηνιαίες διαλέξεις του ΕΙΑ, που πραγματοποιούνται για δέκατη πέμπτη συνεχή χρονιά στο Πνευματικό Κέντρο του δήμου Αθηναίων στην οδό Ακαδημίας, σε έναν χώρο δηλαδή όχι ιδιαίτερα ελκυστικό, όπου η αθηναϊκή αρχιτεκτονική κοινότητα προσέρχεται ανελλιπώς για να συζητήσει και να παρακολουθήσει αποκλειστικά τις ομιλίες Ελλήνων αρχιτεκτόνων (η διάλεξη για παράδειγμα για την επέκταση της Εθνικής Πινακοθήκης των αρχιτεκτόνων Π. Γραμματόπουλου και Χ. Πανουσάκη ήταν ενδεικτική του ενδιαφέροντος αλλά και των εντάσεων που μπορούν να δημιουργηθούν). Ενώ, την ίδια στιγμή, εμφάνισαν σχεδόν παταγώδη αποτυχία, κάτι πρωτοφανές σε σχέση με το παρελθόν, οι παράλληλες διαλέξεις διάσημων ξένων αρχιτεκτόνων, όπως εκείνες των Ολλανδών στο Μπενάκη της Πειραιώς την άνοιξη του 2016

(θα ήταν σήμερα δυνατόν να πραγματοποιηθούν εκδηλώσεις, όπως προ δεκαετίας των αρχιτεκτονικών διαλέξεων στο Megaron Plus;).

Σήμερα έχουμε ανάγκη να δούμε τους «οικείους» μας, τους συναδέλφους μας, να τα πούμε μεταξύ μας και για τα δικά μας, όχι να παρακολουθήσουμε τα εισαγόμενης προέλευσης επιτεύγματα των άλλων. Αυτό το φαινόμενο της εσωστρέφειας και της ενδοσκόπησης, σε συνθήκες κρυφού -αρχιτεκτονικού- σχολείου ή σαν σε συνθήκες «κατοχής» έχει και άλλες εκδοχές, αν λάβουμε υπόψη τις πολύ επιτυχημένες, από πλευράς συμμετοχής, περιοδικές εκδηλώσεις του εκδοτικού οίκου «Μέλισσα» στην έδρα του στην οδό Σκουφά, για να τιμηθούν προσωπικότητες της ελληνικής αρχιτεκτονικής, σήμερα περίπου παροπλισμένες. Από το ίδιο κλίμα δεν απομακρύνθηκε ούτε και η νοσταλγική και αυτοβιογραφική ημερίδα «Γράμμα από το Λονδίνο» του περιοδικού «Ελληνικές Κατασκευές», που πραγματοποιήθηκε στο Κέντρο Πολιτισμού Ιδρύματος Σταύρος Νιάρχος, τον Δεκέμβριο 2017. Το γενικότερο περιβάλλον ύφεσης αλλά και η δυσκολία επισήμανσης, πλέον, αξιόπιστων και διαδεδομένων μέσων δημοσιοποίησης (π.χ. εξειδικευμένα περιοδικά), έχει παράλληλα αποστερήσει όχι μόνο την ιδεολογική ανταλλαγή αλλά και την ίδια την ενημέρωση γύρω από την αρχιτεκτονική. Δεν υπάρχει σήμερα μια κρίσιμη μάζα ερευνητών ή ανθρώπων γενικότερα, που να γράφουν για την αρχιτεκτονική όπως παλαιότερα -ή κατά πάσα πιθανότητα υπάρχει αλλά δεν έχει τα κατάλληλα κίνητρα ούτε στη διάθεσή της έντυπα αναφοράς, όπως ακριβώς στην περίπτωση του Δουμάνη. Συμβαίνει όμως και κάτι χειρότερο: οι νέοι ερευνητές δεν ενεργοποιούνται πλέον με την ίδια ένταση για τη δημοσιοποίηση των κειμένων τους, είτε γιατί το κάνουν στο εξωτερικό είτε γιατί δεν υπάρχει το ερέθισμα της εσωτερικής συζήτησης: έχει κατά κάποιον τρόπο χαθεί η συνοχή και έχει συρρικνωθεί η κοινότητα αναφοράς, το πλαίσιο ανταλλαγής, η ανάγκη της συνεπούς δοκιμής των ιδεών, η κριτική των απόψεων -αυτή ακριβώς η τελευταία δραστηριότητα θεωρείται μάλλον περιττή. Όχι πως διακριθήκαμε ποτέ ιδιαιτέρως σε αυτόν τον τομέα: σήμερα ωστόσο βρισκόμαστε στο ναδίρ, σε μια εποχή μάλιστα όπου το κουβεντολόι και η έκφραση των προσωπικών ιδιοτροπιών, μπορούν γενικώς να εμφανίζονται ως έγκυρες απόψεις, χάρη στο φέισμπουκ και στις κάθε είδους ηλεκτρονικές ιστοσελίδες.

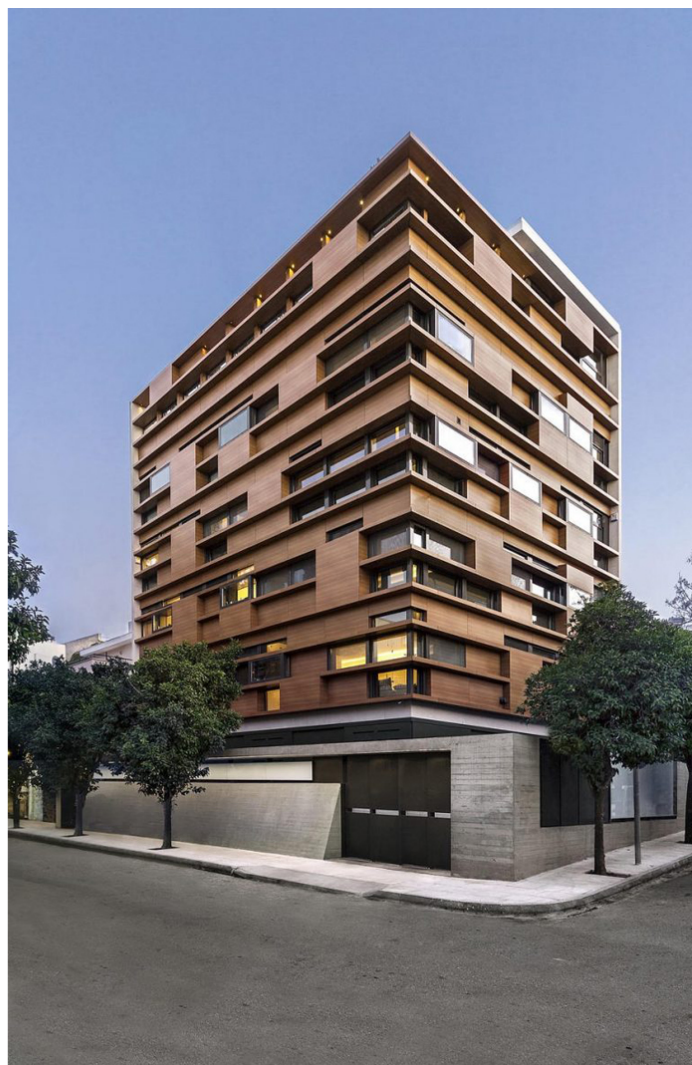

Μ. Σουβατζίδης, Νέο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσλον (φωτογρ. Α. Γιακουμακάτος)

Παρ' όλα αυτά, «τα πράγματα συμβαίνουν» και εδώ θα επιλέξουμε κάποια κατά τη γνώμη μας αξιόλογα, χωρίς να επιχειρούμε εξαντλητική καταγραφή. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν πάντα οι συστηματικές «διαλέξεις της Πέμπτης» στο Ε.Μ. Πολυτεχνείο στην Πατησίων, που οργανώνονται πλέον με την έγκυρη ευθύνη του Μανώλη Κορρέ. Στο πεδίο των εκδόσεων, τυπώθηκαν ταχύτερα το 2016 από τις εκδόσεις Gutenberg τα πρακτικά του συνεδρίου ιστορίας της αρχιτεκτονικής, που πραγματοποιήθηκε στην Ανωτάτη Σχολή Καλών Τεχνών το 2014. Το 2016 είδε το φως και η μονογραφία για το Σπίτι στη Σαντορίνη, της Αγνής Κουβελά: πρόκειται για μια ιδιαίτερη έκδοση, λόγω της παρουσίασης ενός μόνο έργου και μάλιστα ιδιωτικού, δηλωτικής άλλωστε της αρχιτεκτονικής αξίας αυτής της κατοικίας. Το περιοδικό «Θεσσαλονικέων Πόλις» παρουσίασε στο 56ο τεύχος του ένα μικρό αφιέρωμα για τον Κυριάκο Κρόκο: η επέτειος των 20 ετών από τη συμμετοχή και παρουσίαση του έργου του στην 6η διεθνή Μπιενάλε αρχιτεκτονικής της Βενετίας, το 1996, υπήρξε αφορμή για την έκφραση κάποιων νέων σκέψεων για τον αξέχαστο αρχιτέκτονα, σε μια πόλη μάλιστα όπου ο Κρόκος άφησε το αριστούργημά του, το κτίριο του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού.

Στη Θεσσαλονίκη επίσης συνεχίζει την έκδοσή του με επιμονή το αρχιτεκτονικό περιοδικό «Κτίριο», ενώ σε αντίστοιχα αντίξοες συνθήκες εκδίδονται στην Αθήνα τα περιοδικά «Δομές» και «Ελληνικές Κατασκευές». Τα δύο τελευταία επιδιώκουν επίσης την τόνωση της παρουσίας τους με παράλληλες δραστηριότητες, όπως τα περιοδικά βραβεία αρχιτεκτονικής και οι κύκλοι συλλογικών παρουσιάσεων με την εμπλοκή κυρίως της νέας γενιάς αρχιτεκτόνων («Δομές»), ενώ οι «Ελληνικές Κατασκευές» έχουν προσανατολιστεί τα τελευταία χρόνια σε ετήσιες μονογραφικές ημερίδες κριτικού σχολιασμού της δουλειάς σημαντικών Ελλήνων αρχιτεκτόνων (Δεσποτόπουλος, Βαλσαμάκης): η παρουσίαση του 2016 αφορούσε το έργο του Δημήτρη και της Σουζάνας Αντωνακάκη. Η σημασία της συμβολής αυτών των δύο σπουδαίων αρχιτεκτόνων, τελευταίων εκπροσώπων μιας ιστορικής πλέον γενιάς, είχε πρόσφατα περισσότερες της μιας ευκαιρίες ανάδειξης, με την αναγόρευσή τους σε επίτιμους διδάκτορες του Τμήματος Αρχιτεκτόνων Ξάνθης και σε έκθεση και ημερίδα για το έργο τους, που οργανώθηκε από το εργαστήριο Citylab στο Λουτράκι το 2016. Τη ευθύνη των δραστηριοτήτων του Citylab / «εργαστηρίου για την αρχιτεκτονική της πόλης» έχει ο δραστήριος αρχιτέκτων και θεωρητικός Παναγιώτης Πάγκαλος, με συνέδρια/σεμινάρια που έχουν οργανωθεί, τόσο στην Πάτρα όσο και στην Αθήνα (όπως για παράδειγμα το τελευταίο του Οκτωβρίου 2017 στην ΑΣΚΤ με γενικό τίτλο «Χρόνος-Αρχιτεκτονική-Τέχνη»). Μια αξιόλογη συμβολή στον τομέα της σχέσης νέας αρχιτεκτονικής και παραδοσιακού ή αστικού περιβάλλοντος, αποτέλεσε επίσης η διημερίδα του Ελληνικού Ινστιτούτου Αρχιτεκτονικής με θέμα «Η αρχιτεκτονική και το ζήτημα της ένταξης», που πραγματοποιήθηκε στο Μουσείο Μπενάκη στην Πειραιώς, επίσης τον Οκτώβριο 2017. Η «αίσθηση της ανακάλυψης», η χαρά της συμμετοχής και ο νεολαιίστικος χαρακτήρας, ίσως να είναι το μυστικό της επιτυχίας του Open House που πραγματοποιήθηκε και πάλι στην Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη, στις αρχές Απριλίου και στα τέλη Νοεμβρίου 2017. Η προσφυγή σε συλλογικές διοργανώσεις με την πληθωρική παρουσία των νέων, θεωρείται μάλλον η τελευταία συνταγή επιτυχίας για εκδηλώσεις με μικρό κόστος και μεγάλη συμμετοχή. Την ίδια στιγμή τα καλύτερα ή, ίσως, τα πιο αποφασισμένα παιδιά, εργάζονται πλέον στα μεγάλα αρχιτεκτονικά γραφεία του Άμστερνταμ, του Λονδίνου, της Ζυρίχης και της Νέας Υόρκης.

(Αριστερά) Ρ. Σακελλαρίδου, Κτίριο γραφείων εταιρείας Αγγεμάρ στο Νέο Φάληρο (φωτογρ. Ρ. Σακελλαρίδου), (Δεξιά) Ν. Κτενάς, Πολυκατοικία «Inside-Out» στο Νέο Ψυχικό (φωτογρ. Ε. Αττάλη)

Οι καλές εκθέσεις είναι πάντα μια δύσκολη υπόθεση, όχι μόνο γιατί είναι συνήθως δαπανηρές αλλά και γιατί απαιτούν πρωτογενή έρευνα και δημιουργική προσέγγιση, για τη διατύπωση ενός ελκυστικού αφηγήματος με σημασία. Με την έννοια αυτή, δεν θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε π.χ. ότι οι τελευταίες συμμετοχές της Ελλάδας στη βενετσιάνικη διεθνή Μπιενάλε αρχιτεκτονικής στέφθηκαν με επιτυχία, κάτι βέβαια που δεν απομακρύνεται από μια σταθερή παράδοση πολύ συζητήσιμων αρχιτεκτονικών συμμετοχών στο νεοβυζαντινό εθνικό μας περίπτερο στη Βενετία. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσίασε αντίθετα η δουλειά του Πάνου Δραγώνα στη Στέγη Γραμμάτων και Τεχνών του Ιδρύματος Ωνάση, με τις εκθέσεις «Adhocracy» του 2015 και την τελευταία του 2017 με τίτλο «Tomorrows», που φιλοξενήθηκε στη Διπλάρειο Σχολή και που είχε ως θέμα τις όψεις και τις προοπτικές ενός φανταστικού μέλλοντος ζωής, σε όλο και πιο τεχνολογικές μεγαλουπόλεις· τα «Tomorrows» ωστόσο είχαν να κάνουν περισσότερο με την επερώτηση του δικού μας παρόντος και τη δυστοπική απειλή της κυριαρχίας μιας εικονικής πραγματικότητας, ως αυθεντικής δημοκρατίας (βλ., Α. Γιακουμακάτος, «Ωδή στην Kitty Al», Το Βήμα, 23.7.2017).

Και η υλοποιημένη αρχιτεκτονική; Λίγα τα τελευταία καλά παραδείγματα, όπως το Αρχαιολογικό Μουσείο Θηβών του Μιχάλη Σουβατζίδη, το -σε φάση ολοκλήρωσης- κτίριο γραφείων της εφοπλιστικής εταιρείας Αγγεμάρ στο Νέο Φάληρο της Ρένας Σακελλαρίδου και βεβαίως το Κέντρο Πολιτισμού του Ρέντσο Πιάνο επίσης στο Νέο Φάληρο, δωρεά του Ιδρύματος Σταύρος Νιάρχος (συνοπτική και καλά οργανωμένη ήταν και η ωραία έκθεση για το συνολικό αρχιτεκτονικό έργο του ιταλού αρχιτέκτονα, που πραγματοποιήθηκε στο κέντρο πολιτισμού του Φαλήρου, την άνοιξη-καλοκαίρι 2017). Το βραβείο ωστόσο στον Νίκο Κτενά, στο πλαίσιο των Βραβείων αρχιτεκτονικής 2017 του Ελληνικού Ινστιτούτου Αρχιτεκτονικής, αποτελεί εμβληματική αναγνώριση της δουλειάς αυτού του σημαντικού Έλληνα αρχιτέκτονα, με διεθνή δραστηριότητα και στο πεδίο της διδασκαλίας.

του **Ανδρέα Γιακουμακάτου**

Το κείμενο δημοσιεύτηκε για πρώτη φορά στον τόμο πολιτισμικής ανασκόπησης Επίλογος, Αθήνα 2017, σ. 308-314.